

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
«ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»
(Основний рівень, три роки навчання)

«Схвалено для використання в позашкільних навчальних закладах»
(протокол засідання Науково-методичної комісії з позашкільної освіти
від 25.05.2018 року, лист ІМЗО від 06.06.2018 № 22.1/12-Г-306)

*Шелегеда В. І. - заступник
директора КЗ «Запорізький обласний
центр туризму і краєзнавства,
спорту та екскурсій учнівської
молоді» Запорізької обласної ради*

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Екологічне краєзнавство - сходинка до пізнання екології рідного краю, реалізації інтересів у вивченні навколишнього природного середовища рідного краю, України та світу, формування туристсько-спортивних та краєзнавчих знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти.

Програма передбачає навчання дітей в гуртках основного рівня протягом трьох років.

На опрацювання навчального матеріалу відводиться 216 годин на кожний рік, відповідно 24 години на місяць, 6 годин на тиждень. Навчальний блок «Туристсько-спортивна та фізична підготовка» є обов'язковим, але винесений за межі даної програми (Лист Міністерства освіти і науки України від 14.07.2017 № 1/11-7081 про надання грифа "Рекомендовано Міністерством освіти і науки України"). Кількість годин цього блоку змінюється по роках навчання: I рік навчання – 50 годин; II рік навчання – 46 годин; III рік навчання – 42 години.

Метою програми є формування базових компетентностей вихованців засобами екологічного краєзнавства.

Основні завдання програми полягають у формуванні таких компетентностей:

1. Пізнавальної: уміння відчувати оточуючий світ, сприймати довкілля як життєдайне середовище, знайомитися та вивчати об'єкти живої і неживої природи, ставити питання, формувати особистісне сприйняття дослідженого матеріалу, уміння досліджувати навколишнє природне середовище, відшукувати причини явищ, мати свою думку.

2. Практичної (діяльній): уміння фіксувати своє розуміння проблеми, поставити мету і організувати її досягнення, оволодіння навичками пошуково-дослідницької діяльності, вміння описувати краєзнавчі об'єкти, оформляти польовий зошит та щоденник досліджень за обраною темою, здатність здобувати, аналізувати і перетворювати інформацію, оперувати науковими

знаннями та фактичним матеріалом, орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати природні перешкоди, дотримуватися основних правил техніки безпеки у туристських подорожах та змаганнях, діяти в екстремальних умовах, дотримуватися здорового способу життя і культури поведінки у навколишньому природному середовищі і в побуті.

3. *Творчої*: набуття досвіду власної творчої діяльності, розвиток просторового і логічного мислення, здатності проявляти творчу ініціативу, формування стійкого інтересу до пошуково-дослідницької діяльності, системного мислення, вміння бачити зв'язок природничих наук з іншими предметами шкільного курсу, виховання потреби у творчій самореалізації та духовному самовдосконаленні, вміння складати описи маршрутів походів вихідного дня і багатоденних експедицій, брати участь в екскурсіях, експедиціях, екотурах, акціях, конференціях, пошуковій та дослідницькій роботі.

4. *Соціальної*: здатність до співробітництва, соціальна активність, розуміння взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами та громадянською відповідальністю, виховання культури спілкування, свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, збереження та примноження природної спадщини, культури, звичаїв, традицій українського народу, повага до людей, утвердження загальнолюдських цінностей, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, наполегливість, працелюбство, ініціативність, відповідальність та інші), виховання доброзичливості, вміння працювати в колективі.

У змісті програми враховані вимоги Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти, відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних предметів з біології, географії, екології тощо.

При проведенні навчально-виховного процесу в гуртках та з метою ефективного засвоєння систематизованих знань, умінь та навичок використовуються засоби навчання відповідно до чинного Типового переліку навчально-наочних посібників і технічних засобів навчання для художньо-естетичних, еколого-натуралістичних, туристсько-краєзнавчих і науково-технічних позашкільних навчальних закладів.

Важлива роль відводиться формуванню у гуртківців мовної культури, засвоєнню краєзнавчої термінології, практичних навичок роботи з краєзнавчим обладнанням, компасом, картографічними матеріалами, використання туристського спорядження та обладнання, виконання топографічних робіт, свідомого ставлення до власного здоров'я, дбайливого ставлення до природи як важливого чинника реалізації особистості.

Програма передбачає такі форми організації:

- лекційно-семінарські заняття, під час яких вихованці гуртка ознайомлюються із загальними законами природи та їх проявами на основі

краєзнавчого матеріалу, вчать науково пояснювати доцільність вивчення біології, географії, екології та проведення краєзнавчих досліджень;

- спостереження, практична пошуково-дослідницька робота і туристсько-спортивні тренування на місцевості під час проведення екскурсій, експедицій, туристичних походів і екотурів;

- лабораторно-семінарські заняття, під час яких проводиться камеральна обробка зібраних матеріалів, результати пошуково-дослідницької роботи обґрунтовуються, спираючись на знання законів природи;

- конференції і конкурси, на яких перевіряється вміння готувати реферати, творчі звіти, доповіді та наукові статті.

При плануванні екскурсій, практичних занять, подорожей та змагань беруться до уваги сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул.

Затрати часу на екскурсію чи практичне заняття складають 4 години, на одноденну подорож – 8 годин, дводенну – 16 годин, на триденну – 22 години.

Поряд з груповими, колективними формами роботи проводиться індивідуальна робота з гуртківцями, в тому числі при підготовці змагань, конкурсів, виставок та інших масових заходах. Створюються умови для диференціації та індивідуалізації навчання відповідно до творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей і стану здоров'я дітей відповідно до чинного «Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах».

Перевірка компетентностей вихованців здійснюється під час проведення практичних занять у формі польових практикумів, пошукових проектів і експедицій, конференцій, круглих столів, змагань, вікторин, конкурсів та відвідуванні екскурсійних об'єктів.

Для закріплення та реалізація набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року проводиться літня туристсько-краєзнавча подорож-експедиція (поза сіткою навчальних годин).

Програма «Екологічне краєзнавство» готувалася відповідно до чинних вимог щодо навчальних програм з позашкільної освіти.

Керівник гуртка в установленому порядку може вносити зміни до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси вихованців, стан матеріально-технічної бази закладу, в якому працюють гуртки. Теми подані у порядку зростання складності матеріалу.

Основний рівень, перший рік навчання НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Розділ, тема	Кількість годин		
	теоретичних	практичних	усього
Розділ I. Передмова	4	4	8
1.1. Вступне заняття	1	1	2
1.2. Туристсько-краєзнавчі	1	1	2

можливості рідного краю			
1.3. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	1	1	2
1.4. Організація та проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	1	1	2
Розділ II. Лабораторний практикум	6	8	14
2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання	2	-	2
2.2. Підготовка звіту про літню краєзнавчу експедицію	4	8	12
Розділ III. Екологія рідного краю	32	110	142
3.1. Організація і проведення краєзнавчих експедицій	4	16	20
3.2. Природа рідного краю	18	36	54
3.3. Обладнання і документація для краєзнавчих досліджень	2	6	8
3.4. Вивчення природи рідного краю	6	12	18
3.5. Природоохоронна діяльність	2	10	12
3.6. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах	-	30	30
Розділ IV. Підсумки навчання	-	2	2
4.1. Підсумок	-	2	2
4.1.Багатоденна екологічна експедиція	поза сіткою годин		
Разом:	42	124	166

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Передмова (8 год.)

1.1. Вступне заняття (2 год.)

Теоретична частина. Історія розвитку туризму та краєзнавства. Традиції, сучасний стан і можливості розвитку туризму і краєзнавства на сучасному етапі.

Робота об'єднань учнів з екологічного краєзнавства, особливості організації освітньої, пошукової, природоохоронної та туристсько-спортивної роботи. Мета, завдання і зміст роботи гуртка у поточному навчальному році.

Традиції гуртків туристів-екологів. Управління і самоуправління в туристсько-краєзнавчій роботі (рада гуртка, самоуправління в туристській групі).

Практична частина. Дискусія (за вибором): «Що необхідно зробити, щоб вважати мої заняття у гуртку успішними», або «Мої очікування від занять у гуртку екологічного краєзнавства» за напрямками: освітньо-пізнавальна робота; туристсько-спортивна; пошуково-дослідницька; природоохоронна.

Формування ради гуртка відповідно до структури і напрямків діяльності гуртка.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (2 год.)

Теоретична частина. Зручність та вигідність географічного положення України, рідного краю. Різноманітність фауни, флори, багатство історико-культурної спадщини. Транспортний зв'язок, кордони та межі рідного краю.

Практична частина. Робота з картою області «Туристсько-рекреаційні ресурси рідного краю».

1.3. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (2 год.)

Теоретична частина. Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, спортивних майданчиках, лісопаркових зонах тощо. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, під час туристських подорожей та краєзнавчих експедицій.

Практична частина. Складання правил поведінки еколога-краєзнавця під час проведення екскурсій на природі.

1.4. Організація та проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (2 год.)

Теоретична частина. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124 «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи»: «Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» та «Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю України».

Практична частина. Гра-вікторина «Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей».

Екскурсія до музею історії туризму або профільного туристсько-краєзнавчого навчального закладу (за наявності).

Розділ II. Лабораторний практикум (14 год.)

2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання (2 год.)

Теоретична частина. Повторення основних тем гуртка початкового рівня «Юні туристи – краєзнавці». Перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок гуртківців.

2.2. Підготовка звіту про краєзнавчу експедицію (12 год.)

Теоретична частина. Робота з польовим щоденником, зібраними під час літніх та осінніх експедиційних заходів об'єктами і предметами живої і неживої природи. Паспортизація маршрутів, об'єктів живої і неживої природи. Схема туристсько-краєзнавчого маршруту та його опис.

Практична частина. Систематизація записів польового щоденника, їх первинний аналіз. Робота з довідковою і краєзнавчою літературою. Визначення зібраних незнайомих видів рослин, тварин і мінералів, створення гербаріїв, колекцій і фотоархівів. Складання письмових звітів і комп'ютерних презентацій про туристсько-краєзнавчі експедиції.

Обговорення підсумків експедицій. Презентація результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців. Оцінка (робота з оцінними формами, контрольними тестами, самооцінка, взаємооцінка тощо) власних досягнень, висновки, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі у відповідні заклади (краєзнавчий музей закладу освіти, наукові або природоохоронні установи тощо).

Оформлення стінної газети, інтернет-публікації або звітної виставки.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференції.

Розділ III. Екологія рідного краю (142 год.)

3.1. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (20 год.)

Теоретична частина. Практична краєзнавча діяльність, етапи її реалізації: підготовчий, проведення, підсумковий. Поняття «експедиція», «туристсько-краєзнавча експедиція».

Підготовчий етап. Мета та завдання туристсько-краєзнавчої експедиції. Обов'язки членів експедиційної групи. Розподіл обов'язків між членами групи. Вимоги до безпеки життєдіяльності та дисципліни в експедиції. Правила поведінки на природних територіях і об'єктах.

Система оцінювання дій членів групи під час підготовки і проведення експедиції, їх мотивування і стимулювання.

Методи збору краєзнавчих матеріалів під час експедиції: безпосереднє ознайомлення з природними об'єктами і територіями; спостереження за природними об'єктами; виявлення впливу природних об'єктів і явищ, різних видів господарської діяльності на стан об'єктів і територій, що вивчаються; застосування масштабного креслення, зйомки планів природних об'єктів і територій.

Інформаційно-технічна підготовка до експедиції. Основні способи орієнтування на місцевості. План і карта. Компас. Початкові знання з орієнтування за топографічними картами.

Фіксація подій експедиції. Вимоги до ведення особистих спостережень та щоденників. Правила збору природних об'єктів і матеріалів.

Звіт про проведення краєзнавчої експедиції.

Практична частина. Підготовка до навчальної експедиції, розподіл обов'язків між членами групи. Розробка маршруту та плану проведення експедиції за топографічною картою.

Проведення навчальних експедицій.

Збирання (фотодокументування) природного матеріалу. Опис природних об'єктів і територій. Ведення польового щоденника та зошита.

3.2. Природа рідного краю (54 год.)

Теоретична частина. Природа України, рідного краю – основа національної історії, культури, духовності. Охорона природи – охорона Батьківщини.

Основні екологічні поняття і терміни: «рідний край», екологічні фактори середовища, фітоценоз, зооценоз, екологічна ніша, ареал, едифікатор, доміант.

Загальна фізико-географічна характеристика України, рідного краю.

Природа місцевості (поблизу будинку, школи, вулиці, села, міста; району, області – основні ознаки):

природні фактори, що зумовлюють різноманіття і структуру рельєфу та природних ландшафтів України, рідного краю (вологість, сонячна радіація, тепло, геологічні породи, ґрунти тощо);

головні типи природних ландшафтів рідного краю (ліс, степ, лука, водойма, агроценози тощо);

рослинний світ: найтипівіші дерева, кущі, трав'янисті рослини, пристосовані до зростання в різних природних ландшафтах краю; їх систематична, морфологічна та екологічна характеристика;

тваринний світ: найтипівіші хребетні і безхребетні тварини, пристосовані до проживання в різних природних ландшафтах краю; їх систематична, морфологічна та екологічна характеристика;

найтипівіші мінерали і гірські породи рідного краю, історія їх походження і географія розташування на території краю;

гідрологічна мережа краю – великі і малі річки, лимани, морські узбережжя, ставки, озера та інші водні об'єкти - загальна характеристика;

унікальні природні території та об'єкти державного значення, що є прикрасою і гордістю рідного краю;

літературні твори, твори інших видів мистецтва (музика, кіно, фото тощо), присвячені природним об'єктам рідного краю, або подіям, пов'язаним з цими об'єктами (за наявності).

Державний облік цінних природних територій і акваторій, рідкісних і зникаючих рослин і тварин та їх угруповань. Червона книга України.

Природно-заповідний фонд рідного краю, регіональний список рідкісних рослин і тварин рідного краю.

Практична частина. Вивчення основних положень Закону України „Про охорону природи”.

Систематична, морфологічна, екологічна, природоохоронна характеристика типових природних об'єктів рідного краю.

Екскурсії та походи з метою ознайомлення і вивчення ландшафтів, представників рослинного і тваринного світу, мінералів рідного краю, України та інших країн.

Виконання завдань екологічних і природоохоронних державних та громадських організацій.

3.3. Обладнання і документація для краєзнавчих досліджень (8 год.)

Теоретична частина. Прилади та обладнання для проведення краєзнавчої роботи. Місцеві ознаки та прогноз погоди (ознаки сталої ясної погоди та негоди).

Прилади для метеоспостережень: термометр, барометр, гігрометр, опадомір, флюгер. Повітряні маси, атмосферний фронт, тиск. Хмари та інші атмосферні явища.

Прилади для геоморфологічних досліджень: нівелір, екліметр.

Прилади для гідрологічних досліджень: термометр, водомірна рейка, маркірована мотузка з диском Секкі, поплавки для обчислення швидкості течії, індикаторний лакмусовий папірець та еталонна кольорова шкала-смушка..

Прилади для флористичних і фауністичних досліджень: гербарна сітка і папка, мікроскоп (бінокляр), ентомологічна морилка, сачок, бінокль.

Особиста і групова (бригадна) документація, польові щоденники, бланки опису природних об'єктів.

Практична частина. Метеорологічні спостереження під час експедиції. Складання “рози вітрів” даної місцевості. Ведення щоденника спостережень. Побудова геоморфологічного профілю. Визначення температури, прозорості, кольору, запаху, кислотності, жорсткості води. Виготовлення гербарних зразків. Вивчення незнайомих видів рослин і комах з використанням визначника і мікроскопу (бінокюляру). Розробка бланків опису природних об'єктів, їх заповнення під час експедицій.

3.4. Вивчення природи рідного краю. Організація і проведення краєзнавчих досліджень (18 год.)

Теоретична частина. Роль екологічного краєзнавства у вивченні і збереженні культурно-історичних, природничо-господарських, природоохоронних та духовних традицій рідного краю. Причинно-наслідкові зв'язки в природі та житті людей.

Шляхи збирання еколого-краєзнавчих матеріалів: планомірне систематичне збирання документів, пам'яток та інших краєзнавчих матеріалів; експедиційний збір; фотодокументування; опитування, анкетування; облік подарунків та інших надходжень до краєзнавчого музею навчального закладу.

Види і напрямки дослідницької діяльності. Джерела краєзнавчої інформації (літературні джерела, архіви, музеї, кіно-фотоматеріали, інтернет, свідки подій, матеріальні предмети і об'єкти тощо).

Етапи дослідницької діяльності. Постановка проблеми, визначення мети і завдань досліджень.

Методи проведення краєзнавчих досліджень: літературний, картографічний (аерокосмічний), експедиційний, статистичний.

Структура, вимоги та правила оформлення результатів краєзнавчого дослідження.

Практична частина. Проведення краєзнавчих досліджень. Постановка

мети і складання плану досліджень. Визначення об'єкту, предмету і методів досліджень. Робота з літературними джерелами, визначниками, атласами. Організація досліджень на місцевості.

Обробка і аналіз матеріалів досліджень. Представлення і обговорення результатів досліджень. Оцінка власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем в дослідницькій діяльності та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка і оформлення дослідницької роботи на очні і заочні конкурси з краєзнавчою спрямованістю, виступи з доповідями у навчальному закладі, на конференції.

Проведення краєзнавчих досліджень за тематикою, визначеною керівником гуртка або обраною гуртківцем.

3.5. Природоохоронна діяльність (12 год.)

Теоретична частина. Охорона природи - справа всіх людей планети.

Головні екологічні закони. Історія взаємин людини і природи, «чорні сторінки» книги природи.

Головні сучасні екологічні проблеми рідного краю. Види забруднень навколишнього середовища: фізичне, хімічне, біологічне.

Форми охорони природи – державна, громадська, індивідуальна. Роль юних туристів–краєзнавців в охороні навколишнього природного середовища.

Практична частина. Підготовка творчих робіт (малюнки, фото, карикатури, вірші, поеми, проза, фантастичні оповідання, статті, репортажі тощо) з використанням місцевих матеріалів на тему «Головні екологічні закони».

Розробка групового (колективного) екологічного проекту (акції) із збереження природного об'єкту, що потребує охорони (дерево, кущ, джерело, трав'яниста рослина або її популяція, балка, берег річки тощо).

Визначення видів забруднення місцевих природних об'єктів.

Відвідання природних територій своєї місцевості. Екологічний проект (акція).

3.6. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах (30 год.)

Теоретична частина. Положення та Умови проведення різних масових заходів: туристсько-краєзнавчі експедиції, конкурси, акції, зльоти, форуми, конференції тощо.

Практична частина. Підготовка та участь у заходах.

Розділ IV. Підсумки навчання (2 год.)

4.1. Підсумок (2 год.)

Практична частина. Підбиття підсумків.

4.2. Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою годин)

Практична частина. Організація роботи керівника та учасників подорожі. Планування маршруту походу. Визначення маршруту і графіка подорожі. Вивчення району подорожі. Розроблення і затвердження маршруту. Складання

календарного плану. Профіль маршруту. Складання кошторису походу. Підготовка групового та особистого спорядження для туристської подорожі.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Виховані мають знати і розуміти:

- права та обов'язки учасників експедицій, подорожей;
- основні положення Інструкції з проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України;
- туристські і краєзнавчі обов'язки в групі;
- туристсько-рекреаційні можливості рідного краю;
- основні природні, історичні, археологічні пам'ятки рідного краю;
- основні вимоги до звіту про краєзнавчу експедицію;
- краєзнавчу та іншу літературу з природи рідного краю;
- схему опису маршруту краєзнавчої експедиції;
- фізико-географічні та кліматичні умови місцевості, що вивчається;
- екологічну термінологію;
- типових представників рослинного і тваринного світу місцевості, що вивчається;
- основні заповідні природні об'єкти рідного краю;
- основні закони і нормативні акти, спрямовані на збереження і раціональне використання природних ресурсів України;
- показники якості (стану) природних об'єктів.
- основні види і напрямки краєзнавчої роботи, які можуть здійснюватися в краєзнавчій експедиції, інструменти (прилади), які при цьому застосовуються;
- місцеві ознаки погіршення та покращення погоди.
-

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- розпізнавати і описувати природні об'єкти;
- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, іншими літературними джерелами;
- визначати екологічні терміни й поняття;
- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
- виконувати дослідження за вивченими методиками, вести письмову документацію;
- складати звіт про краєзнавчу експедицію;
- створювати продукцію (самостійно), пов'язану із вивченням природних територій й об'єктів (малюнок, листівка, презентація, звіт);
- виступати з доповідями, рефератами;
- бережливо ставитися до обладнання та спорядження;
- оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;

- співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи, уміло поводитися в різних комунікативних ситуаціях;
- дотримуватися здорового способу життя;
- використовувати набутий досвід вивчення екологічного краєзнавства і туризму в різних життєвих ситуаціях.

Вихованці мають набути досвід:

- робити висновки щодо природної цінності вивчених території і об'єктів рідного краю;
- висловлювати власну думку щодо стану навколишнього природного середовища рідного краю та пов'язаних з цим проблем, обстоювати думку в обговоренні (дискусії);
- давати оцінку діям держави, суспільства, місцевої спільноти, окремих особистостей, самого себе по відношенню до природи, використовуючи навички критичного мислення;
- брати участь у вирішенні питань збереження довкілля;
- брати участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах місцевого рівня;
- брати участь у 1-3-денних туристсько-краєзнавчих експедиціях або туристських походах.

Основний рівень, другий рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Розділ, тема	Кількість годин		
	теоретичних	практичних	усього
Розділ I. Передмова	5	3	8
1.1. Вступне заняття	2	2	4
1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю	1	1	2
1.3. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	1	-	1
1.4. Організація та проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	1	-	1
Розділ II. Лабораторний практикум	6	18	24
2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання	2	-	2
2.2. Підготовка звіту про краєзнавчу експедицію	4	18	22
Розділ III. Екологія рідного краю	22	114	136
3.1. Організація і проведення краєзнавчих експедицій	-	26	26
3.2. Природні ландшафти і об'єкти рідного краю	12	30	42

3.3 Краєзнавчі дослідження природи рідного краю.	8	18	26
3.4. Природоохоронна діяльність	2	10	12
3.5. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах: туристсько-краєзнавчі експедиції, акції, зльоти, конференції, змагання тощо	-	30	30
Розділ IV. Підсумки навчання	2	-	2
4.1. Підсумкове заняття	2	-	2
4.2. Багатоденна екологічна експедиція	<i>поза сіткою годин</i>		
Разом:	35	135	170

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Передмова (8 год.)

1.1. Вступне заняття (4 год.)

Теоретична частина. Види, поняття і базові принципи екологічного туризму і краєзнавства.

Мета, завдання і зміст роботи гуртка у поточному навчальному році.

Традиції гуртків туристів-екологів.

Самоаналіз власної діяльності як запорука ефективної роботи. Портфоліо, як засіб самореалізації і саморозвитку особистості. Принципи формування портфоліо.

Практична частина. Проведення гуртківцями дискусії під керівництвом керівника (за вибором): «Як найкращим чином організувати роботу гуртка», «Проект системи управління краєзнавчим об'єднанням», «Емблема гуртка», «Кодекс туриста-краєзнавця» тощо.

Обговорення підсумків дискусії, складання письмового звіту про захід (творчої роботи, емблеми, кодексу тощо).

Розробка плану («маршруту») особистого розвитку з різних напрямків еколого-краєзнавчої і туристсько-спортивної діяльності.

Формування ради гуртка відповідно до структури і напрямків діяльності гуртка. Розробка критеріїв і створення системи самоаналізу власної діяльності, діяльності гуртка.

1.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (2 год.)

Теоретична частина. Різноманітність фауни, флори, багатство історико-культурної спадщини рідного краю. Унікальні природні та історико-культурні об'єкти державного та місцевого значення, розташовані на території рідного краю.

Практична частина. Нанесення на картографічну основу визначних природних та історико-культурних об'єктів, розташованих на території рідного краю. Визначення районів, найбільш перспективних для організації туристсько-краєзнавчої та рекреаційної діяльності.

1.3. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (1 год.)

Теоретична частина. Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.4. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (1 год.)

Теоретична частина. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124 «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи»: «Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» та «Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю України».

Розділ II. Лабораторний практикум (24 год.)

2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання (2 год.)

Теоретична частина. Повторення основних тем попереднього року навчання, контрольна перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок.

2.2. Підготовка звіту про краєзнавчу експедицію (22 год.)

Практична частина. Систематизація записів польового щоденника, їх первинний аналіз. Робота з довідковою і краєзнавчою літературою. Визначення зібраних знахідок, датування; обробка письмових та усних джерел. Створення гербаріїв, колекцій і фотоархівів. Підготовка знахідок до подальшого зберігання.

Паспортизація та систематизація маршрутів, об'єктів живої і неживої природи. Складання письмових звітів, наукових повідомлень і комп'ютерних презентацій про туристсько-краєзнавчі експедиції.

Обговорення підсумків експедицій. Презентація результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців. Оцінка (робота з оцінними формами, контрольними тестами, самооцінка, взаємооцінка тощо) власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі у відповідні заклади (краєзнавчий музей закладу освіти, наукові або природоохоронні установи).

Оформлення стінної газети, стендів, фотоальбомів, буклетів, інтернет-публікацій, звітної виставки, проведення тематичного вечора.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференціях різних рівнів.

Розділ III. Екологія рідного краю (136 год.)

3.1. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (26 год.)

Практична частина. Визначення мети і району туристсько-краєзнавчої експедиції.

Формування експедиційної групи, тимчасових профільних пошукових бригад, розподіл обов'язків та проведення інструктажів.

Збір інформації про район експедиції та перспективні об'єкти дослідження. Складання плану експедиції, затвердження маршруту і графіка пересування, підготовка спорядження, розробка меню тощо.

Одержання консультацій та інших необхідних довідок про район експедиції від працівників архівів, музеїв, природо-заповідних об'єктів, вузів та інших наукових, навчальних і державних установ.

Виконання експедиційних завдань за тематикою, визначеною керівником гуртка або обраною гуртківцем.

Фіксація подій експедиції, ведення особистих спостережень та щоденників. Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції, з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами.

Презентація результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців (реферати, наукові повідомлення тощо про історичне минуле та сучасний стан природних об'єктів району експедиції). Оцінка (робота з оцінними формами, контрольними тестами, самооцінка, взаємооцінка тощо) власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі у відповідні заклади (краєзнавчий музей закладу освіти, наукові або природоохоронні установи).

Оформлення стінної газети, стендів, фотоальбомів, буклетів, інтернет-публікацій, звітної виставки, проведення тематичного вечора «У колі друзів-екологів».

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференціях різних рівнів тощо.

3.2. Вивчення природних ландшафтів рідного краю (42 год.)

Теоретична частина. Основні екологічні терміни: біогеоценоз, ендемік, релікт, екологічна амплітуда виду, система біоморф та екоморф.

Природа рідного краю у далекому минулому, виникнення сучасних ландшафтів, річкової системи. Зональні, азонаньні, інтразональні та екстразональні ландшафти України, рідного краю.

Зональні ландшафти рідного краю (на прикладі степових екосистем, або інших екосистем рідного краю).

Степ як екосистема. Історія виникнення і формування степових ландшафтів, структура і особливості сучасного степового біогеоценозу. Екологічне значення степів.

Умови існування рослин і тварин у степу, їх пристосування до економного використання вологи. Типи степів України, рідного краю (справжні, лучні, чагарникові, петрофітні, псамофітні тощо).

Едифікатори, доміанти, флористичне (зоологічне) ядро степових біоценозів. Система класифікації степових фітоценозів і зооценозів.

Види загроз степовому біому в Україні. Природоохоронне законодавство України з охорони степів, окремих видів степової флори і фауни. Заповідні степи України, рідного краю.

Екстразональні ландшафти рідного краю (на прикладі лісових екосистем у степовій зоні). За цією схемою можна розглядати також азональні та інтразональні ландшафти.

Ліс як екосистема. Особливості деревостану. Підлісок та ґрунтовий покрив лісу. Екологічне та природоохоронне значення лісів для степової зони. Умови існування лісу в степу. Типи лісів степової зони (байрачні, заплавні, аренні, штучні тощо).

Флора і тваринний світ різних типів лісів рідного краю (байрачні, заплавні, аренні, штучні тощо). Особливості будови і пристосування рослин і тварин лісу до життя в різних ярусах лісових біогеоценозів. Ланцюги харчування.

Фітоклімат лісу. Мікрокліматичні показники лісових екосистем (температура повітря і ґрунту, вологість, сонячна радіація, опади, напрямок і сила повітряних мас тощо).

Практична частина. Особливості будови і життя степової рослинності і тваринного світу, спрямовані на економне використання вологи, її збереження від випаровування.

Визначення структури і стану рослинних угруповань степу: ярусність, флористичний склад, кількість видів на одиницю площі, проективне покриття, життєвість.

Визначення едифікаторів, доміантів, флористичного (зоологічного) ядра степових біоценозів. Межі степових рослинних угруповань.

Флора і тваринний світ різних типів степів рідного краю (справжні, лучні, чагарникові, петрофітні, псамофітні тощо). Визначення степових рослин і тварин за гербаріями, малюнками, визначниками, атласами. Створення флористичних і фауністичних списків різних типів степів.

Вивчення мікрокліматичних показників степу (температура повітря і ґрунту, вологість, сонячна радіація, опади, напрямок і сила повітряних мас тощо).

Екскурсії: «Рослинні і тваринні угруповання різних типів лісів рідного краю (байрачні, заплавні, аренні, штучні тощо). Пристосування рослин і тварин до життя в різних ярусах лісу»;

«Рослинні і тваринні угруповання різних типів степів рідного краю (справжні, лучні, чагарникові, петрофітні, псамофітні тощо)»;

«Визначення стану деревостану: вік, висота, діаметр, життєвість»;

«Участь деревних порід у формуванні лісового фітоценозу. Формула лісу. Бонітет»;

«Вивчення стану підліску та ґрунтового покриву лісу: флористичний склад, життєвість, ряснота»;

«Визначення лісових рослин за гербаріями, малюнками, визначниками, атласами. Створення флористичних і фауністичних списків різних типів лісів».

3.3. Красознавчі дослідження природи рідного краю (26 год.)

Теоретична частина. Етапи дослідницької діяльності. Постановка проблеми, визначення мети і дослідницьких завдань, складання плану досліджень.

Основні джерела природоохоронної та наукової інформації, знайомство та робота з ними.

Методи проведення польових красознавчих досліджень: загальногеографічні, геоботанічні, флористичні, зоологічні, метеорологічні, картографічні.

Структура, вимоги та правила оформлення результатів красознавчого дослідження.

Практична частина. Дослідницькі проекти (за вибором дітей):

- Структура і стан справжніх (лучних, чагарникових, петрофітних, псамофітних тощо) степів рідного краю.
- Структура і стан заплавлених (байрачних, штучних) лісів рідного краю.
- Унікальні ландшафти рідного краю (іншої території).
- Ранньоквітучі рослини природних ландшафтів рідного краю.
- Флора (тваринне населення) поблизу мого дома (на шкільному подвір'ї, міському парку, березі водойми, у балці тощо).

Камеральна обробка матеріалів дослідження.

Систематичний, біоморфічний, екоморфічний, геоботанічний аналіз зібраних матеріалів дослідження.

Підготовка творчих звітів і презентацій дослідницького проекту. Участь у Всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження природної спадщини України в рамках красознавчих рухів, експедицій, акцій тощо.

3.4. Природоохоронна діяльність (12 год.)

Теоретична частина. Унікальні природні об'єкти і території України, рідного краю. Екологічні маршрути та екологічні стежки.

Пам'ятні місця і події, пов'язані з життям і діяльністю вчених, письменників, художників, громадських діячів і держслужбовців - дослідників і захисників природи рідного краю, України. Їх значення в житті рідного краю. Забуті імена.

Головні сучасні екологічні проблеми України, рідного краю. Роль юних туристів-красознавців в охороні навколишнього середовища.

Практична частина. Ознайомлення (відвідання) з унікальними природними об'єктами і територіями рідного краю. Фотографування, замальовування та опис цих місць. Зустрічі з науковцями, письменниками,

художниками, громадськими діячами - дослідниками і захисниками природи рідного краю, України, записи їх спогадів. Виконання завдань різних громадських організацій та фондів. Оформлення зібраних матеріалів для краєзнавчого музею навчального закладу.

3.5. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах (30 год.)

Практична частина. Вивчення Положень та Умов проведення обласних та Всеукраїнських масових заходів з учнівською молоддю: туристсько-краєзнавчі експедиції, акції, зльоти, форуми, конференції тощо. Правила змагань зі спортивного туризму. Робота з Положенням та Умовами змагань. Основні принципи суддівства змагань. Таблиці штрафів.

Підготовка та участь у заходах.

РОЗДІЛ IV. Підсумки навчання (2 год.)

4.1. Підсумкове заняття (2 год.)

Практична частина. Підбиття підсумків.

4.2. Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою годин)

Практична частина. Організація роботи керівника та учасників подорожі. Планування маршруту походу. Визначення маршруту і графіка подорожі. Вивчення району подорожі. Розроблення і затвердження маршруту. Складання календарного плану. Профіль маршруту. Складання кошторису походу. Підготовка групового та особистого спорядження для туристської подорожі.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- права та обов'язки учасників експедицій, подорожей;
- положення Інструкції з проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України;
- туристські і краєзнавчі обов'язки в групі;
- принципи формування особистісного портфолію;
- туристсько-рекреаційні можливості рідного краю, регіонів України;
- унікальні природні та історико-культурні об'єкти державного та місцевого значення, розташовані на території рідного краю;
- екологічну термінологію;
- загальну структуру краєзнавчого дослідження;
- схему опису маршруту краєзнавчої подорожі;
- документацію для проведення краєзнавчої експедиції, спортивного походу;
- основні складові екологічної характеристики ландшафтів рідного краю;
- види і методи комплексного дослідження території під час експедиції чи туристського походу, інструменти (прилади), які при цьому застосовуються;
- основні вимоги до звіту про краєзнавчу експедицію та туристський похід;
- краєзнавчу та іншу літературу з природи рідного краю;

- пам'ятні місця і події, пов'язані з життям і діяльністю дослідників і захисників природи рідного краю;
- Положення та Умови проведення обласних та Всеукраїнських масових туристсько-краєзнавчих заходів з учнівською молоддю

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- розпізнавати і описувати природні об'єкти, факти, явища;
- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, іншими літературними джерелами;
- визначати екологічні терміни й поняття;
- розробляти анкети та запитальники;
- виконувати дослідження за вивченими методиками, вести письмову документацію;
- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
- скласти план, звіт про краєзнавчу експедицію, краєзнавче дослідження, технічний опис маршруту;
- публічно виступати з творчими звітами, доповідями-захистами власних досліджень, пропагувати роботу гуртка;
- скласти «маршрут» особистого розвитку з різних напрямків еколого-краєзнавчої і туристсько-спортивної діяльності;
- оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
- співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи, уміло поводитися в різних комунікативних ситуаціях;
- дотримуватися здорового способу життя;
- використовувати набутий досвід вивчення екологічного краєзнавства і туризму;
- розв'язувати завдання в різних життєвих ситуаціях на підставі набутого еколого-культурного досвіду.

Вихованці мають набути досвід:

- усвідомлювати важливість навколишнього природного середовища для сучасної людини й суспільства;
- робити висновки щодо природоохоронної цінності вивчених території і об'єктів для рідного краю, для світу в цілому;
- висловлювати власну думку щодо стану навколишнього природного середовища рідного краю та пов'язаних з цим проблем, обстоювати думку в обговоренні (дискусії);
- давати оцінку діям держави, суспільства, місцевої спільноти, окремих особистостей, самого себе по відношенню до природи, використовуючи навички критичного мислення;
- брати участь у природоохоронних акціях і проектах з вирішення питань збереження довкілля;

- брати участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах місцевого та обласного рівня;
- брати участь у багатоденних краєзнавчих експедиціях або туристських походах.

**Основний рівень, третій рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН**

Розділ, тема	Кількість годин		
	теоретичних	практичних	усього
Розділ I. Передмова	4	4	8
1.1. Вступне заняття	2	4	6
1.2. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей	1	-	1
1.3. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю	1	-	1
Розділ II. Лабораторний практикум	6	22	28
2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання	2	-	2
2.2. Підготовка звіту про краєзнавчу експедицію	4	22	26
Розділ III. Екологія рідного краю	26	110	136
3.1. Організація і проведення краєзнавчих експедицій	-	26	26
3.2. Заповідна справа в Україні	12	16	28
3.3. Наукові дослідження природи рідного краю	6	18	24
3.4. Організація роботи шкільного краєзнавчого музею, екскурсійна справа	6	10	16
3.5. Природоохоронна діяльність	2	10	12
3.6. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах	-	30	30
Розділ IV. Підсумки навчання	2	-	2
4.1. Підсумкове заняття	2	-	2
4.2. Багатоденна екологічна експедиція	<i>поза сіткою годин</i>		
Разом:	42	132	174

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Розділ I. Передмова (8 год.)

1.1. Вступне заняття (6 год.)

Теоретична частина. Види, поняття і базові принципи екологічного туризму. Туристсько-рекреаційні райони України, області, перспективні для проведення екотурів.

Мета, завдання і зміст роботи гуртка у поточному навчальному році.

Традиції гуртка туристів-екологів.

Самоаналіз власної діяльності як запорука ефективної роботи. Портфолію, як засіб самореалізації і саморозвитку особистості. Принципи формування портфолію.

Практична частина. Проведення дискусії гуртківцями під керівництвом керівника «Яким повинен бути лідер вашої організації, гуртка?».

Обговорення підсумків дискусії, складання письмового портрету випускника гуртка.

Розробка плану («маршруту») особистого розвитку з різних напрямків еколого-краєзнавчої і туристсько-спортивної діяльності.

Формування ради гуртка відповідно до структури і напрямків діяльності гуртка. Розробка критеріїв самоаналізу власної діяльності, діяльності гуртка.

1.2. Безпека навчальних занять та туристсько-краєзнавчих подорожей (1 год.)

Теоретична частина. Техніка безпеки під час проведення занять у приміщеннях, спортивних залах, на спортивних майданчиках та на місцевості. Безпечні умови організації екскурсій. Правила дорожнього руху. Норми поведінки у міському та міжміському транспорті.

Протипожежна безпека в лісопарковій зоні, в туристських подорожах та краєзнавчих експедиціях.

1.3. Правила проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю (1 год.)

Теоретична частина. Права та обов'язки учасників туристсько-краєзнавчих подорожей. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124 «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи»: «Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» та «Інструкції щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю України».

Розділ II. Лабораторний практикум (28 год.)

2.1. Актуалізація знань попереднього року навчання (2 год.)

Теоретична частина. Повторення основних тем попереднього року навчання. Перевірка рівня туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок.

2.2. Підготовка звіту про краєзнавчу експедицію (26 год.)

Практична частина. Систематизація записів польового щоденника, їх первинний аналіз. Робота з довідковою і краєзнавчою літературою. Визначення зібраних знахідок, датування; обробка письмових та усних джерел. Створення

гербаріїв, колекцій і фотоархівів. Підготовка знахідок до подальшого зберігання.

Паспортизація та систематизація маршрутів, об'єктів живої і неживої природи. Складання письмових звітів, наукових повідомлень і комп'ютерних презентацій про туристсько-краєзнавчі експедиції.

Обговорення підсумків експедицій. Презентація результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців. Оцінка (робота з оцінними формами, контрольними тестами, самооцінка, взаємооцінка тощо) власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі у відповідні заклади (краєзнавчий музей навчально – виховного закладу, наукові або природоохоронні установи).

Оформлення стінної газети, стендів, фотоальбомів, буклетів, інтернет-публікацій, звітної виставки, проведення тематичного вечора, підготовка публікацій у ЗМІ тощо.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференціях різних рівнів тощо.

Розділ III. Екологія рідного краю (136 год.)

3.1. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих експедицій (26 год)

Практична частина. Визначення мети і району туристсько-краєзнавчої експедиції.

Формування експедиційної групи, тимчасових профільних пошукових бригад, розподіл обов'язків та проведення інструктажів.

Збір інформації про район експедиції та перспективні об'єкти дослідження. Складання плану експедиції, затвердження маршруту і графіка пересування, підготовка спорядження, розробка меню тощо.

Виконання експедиційних завдань за тематикою, визначеною керівником гуртка або обраною гуртківцем.

Фіксація подій експедиції, ведення особистих спостережень та щоденників. Зіставлення матеріалів, зібраних під час експедиції, з опублікованими джерелами. Перевірка фактів і дат, виявлених у ході експедиції. Консультації з вченими та спеціалістами.

Презентація результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців (реферати, наукові повідомлення тощо про історичне минуле та сучасний стан природних об'єктів району експедиції). Оцінка (робота з оцінними формами, контрольними тестами, самооцінка, взаємооцінка тощо) власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Підготовка матеріалів, зібраних під час експедиції, для передачі у відповідні заклади (краєзнавчий музей навчально – виховного закладу, наукові або природоохоронні установи).

Пропаганда експедиції: оформлення стінної газети, стендів, фотоальбомів, буклетів, інтернет-публікацій, звітної виставки, проведення вечора.

Виступи зі звітом про туристсько-краєзнавчу експедицію у навчальному закладі, на конференції.

Проведення навчальних експедицій.

3.2. Заповідна справа в Україні (28 год.)

Теоретична частина. Історичний огляд розвитку заповідної справи на Україні, на території рідного краю, причини і напрямки її розвитку. Закон України «Про природо-заповідний фонд» і його завдання.

Класифікація територій і об'єктів ПЗФ України. Власність та право користування територіями і об'єктами ПЗФ. Особливості їх використання. Порядок створення і оголошення територій і об'єктів ПЗФ. Державний кадастр і охорона територій і об'єктів ПЗФ. Відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд. Методика вивчення цінних природних територій і об'єктів в польових умовах.

Закон України про екологічну мережу і його завдання. Структура екомережі (центри ландшафтного і біологічного різноманіття, екологічні коридори, буферні зони, екотехнічні розв'язки), особливості їх використання. Методика обґрунтування створення екомережі.

Практична частина. Створення списків і класифікація природо-заповідних об'єктів рідного краю, їх приуроченість до фізико-географічних, геоботанічних, флористичних і зоологічних зон України, рідного краю; значення у формуванні регіональної і національної екологічної мережі.

Просторове розміщення об'єктів природно-заповідного фонду, екомережі та господарської системи на прикладі одного з районів (міст) України, рідного краю.

Складання актів про порушення законодавства і клопотань про створення нових об'єктів ПЗФ.

Експедиції і екотури до об'єктів природно-заповідного фонду рідного краю, України, інших країн.

3.3. Наукові дослідження природи рідного краю (24 год.)

Теоретична частина. Етапи науково-дослідницької роботи. Постановка проблеми, наукова гіпотеза, визначення мети і дослідницьких завдань, складання плану досліджень.

Головні розділи наукової роботи: вступ, літературний огляд, мета, завдання, методологія, об'єкт і предмет дослідження, основна частина, висновки, рекомендації. Наукова новизна досліджень. Теоретична і практична значимість роботи.

Основні джерела природоохоронної, краєзнавчої та наукової інформації. Наукові монографії, статті і повідомлення. Методи проведення науково-дослідницької роботи: бібліографічний; картографічний (аерокосмічний); статистичний; порівняльно-аналітичний (генетичний); історичний; моделювання.

Структура, вимоги та правила оформлення результатів науково-

дослідницької роботи. Тези наукової роботи і автореферат.

Практична частина. Вивчення літератури, інших джерел інформації про природу рідного краю згідно вибраної теми, складання списку використаної та рекомендованої літератури, практична робота в архівах та інших наукових установах.

Дослідницька робота з вивчення природних територій і об'єктів, перевірка фактів і дат, виявлених у ході досліджень, їх критичне використання. Консультації з вченими та спеціалістами.

Підготовка науково-дослідних робіт і статей за вибраною темою. Презентація і рецензування результатів роботи кожним гуртківцем, або групою гуртківців. Оцінка власних досягнень, висновки, враження, визначення проблем та шляхів їх подолання в майбутньому.

Участь у місцевих та Всеукраїнських масових заходах щодо вивчення та збереження природної спадщини України в рамках краєзнавчих рухів, конкурсів, експедицій, акцій тощо.

3.4. Організація роботи шкільного краєзнавчого музею, екскурсійна справа (16 год.)

Теоретична частина. Роль музеїв у збереженні історичної спадкоємності поколінь і культурної спадщини України. Музейна термінологія: фонди (тематичний, систематичний, комплексний, основний, допоміжний), експозиція, музейний предмет тощо. Принципи організації та діяльності шкільних музеїв, положення про музей при закладі освіти. Музейна документація, правила реєстрації, опису і обліку музейних надходжень та експонатів, їх зберігання у запасниках та експозиції.

Підготовка та проведення шкільної музейної екскурсії. Сучасні вимоги до структури, змісту, оформлення і затвердження екскурсій. Культура мовлення екскурсовода, манера поведінки тощо.

Практична частина. Ділові ігри з питань формування тематико-експозиційних планів експозицій, робота зі створення експозиції музею навчального закладу, тематичної виставки. Заповнення актів прийому-видачі, опис предметів, створення облікових карток і каталогів.

Підготовка учнівської екскурсії, масові заходи в музеї.

3.5. Природоохоронна діяльність (12 год.)

Теоретична частина. Екологічна етика. Цінності природи, моральні агенти і моральні партнери (суб'єкти). Права природи. Етичні принципи і правила взаємодії з природою.

Унікальні природні та історико-культурні об'єкти місцевого значення, розташовані, на території рідного краю.

Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Практична частина. Заповідники та заказники, як форма збереження окремих ділянок незайманої природи для наукових досліджень. Робота з картографічними матеріалами. Розробка екостежок, маршрутів екотурів до унікальних природних та історико-культурних об'єктів України, рідного краю.

Відвідання заповідників і заказників. Фотографування, замальовування та опис цих місць.

Зустрічі з науковцями, письменниками, художниками, громадськими діячами - дослідниками і захисниками природи рідного краю, України. Записи їх спогадів. Виконання завдань різних громадських організацій та фондів. Оформлення зібраних матеріалів для краєзнавчого музею навчального закладу.

3.6. Участь у масових туристсько-краєзнавчих заходах (30 год.)

Теоретична частина. Вивчення Положень та Умов проведення різних масових заходів з учнівською молоддю: туристсько-краєзнавчі експедиції, акції, зльоти, форуми, конференції тощо. Правила змагань зі спортивного туризму. Робота з Положенням та Умовами змагань. Основні принципи суддівства змагань. Таблиці штрафів.

Практична частина. Підготовка та участь у заходах.

Розділ IV. Підсумки навчання (2 год.)

4.1. Підсумкове заняття (2 год.)

Практична частина. Підбиття підсумків.

4.2. Багатоденна туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою годин)

Практична частина. Організація роботи керівника та учасників подорожі. Планування маршруту походу. Визначення маршруту і графіка подорожі. Вивчення району подорожі. Розроблення і затвердження маршруту. Складання календарного плану. Профіль маршруту. Складання кошторису походу. Підготовка групового та особистого спорядження для туристської подорожі.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати і розуміти:

- права та обов'язки учасників експедицій, подорожей;
- положення Інструкції з проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України;
- критерії самоаналізу власної діяльності, діяльності гуртка;
- основні положення Законів України «Про природо-заповідний фонд» і «Про екологічну мережу»;
- класифікацію територій і об'єктів ПЗФ України та порядок їх створення і оголошення;
- основні об'єкти і території ПЗФ рідного краю, України;
- методи комплексного дослідження території під час експедиції;
- загальну структуру наукового дослідження;
- розділи науково-дослідницької роботи, вимоги і правила її оформлення;
- наукову та спеціальну літературу з екології рідного краю;
- наукову та музейну термінологію;
- принципи організації та діяльності музеїв при закладі освіти;
- наукову та музейну документацію;

- сучасні вимоги до структури, змісту, оформлення і затвердження екскурсій, маршрутів екотурів.

Вихованці мають вміти і застосовувати:

- розпізнавати і описувати природні об'єкти, факти, явища;
- працювати з краєзнавчою та спеціальною літературою, іншими літературними джерелами;
- визначати наукові й музейні терміни та поняття;
- складати план і виконувати дослідження за вивченими методиками, вести письмову документацію;
- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал, будувати схеми, графіки, таблиці;
- пояснювати взаємозв'язок між станом досліджуваного об'єкту та факторами природного та антропогенного характеру;
- проводити аналіз причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виникнення, становлення, послідовності стадій розвитку процесів, властивостей і станів природних об'єктів і явищ;
- виконувати творчі роботи різних видів;
- проводити реєстрацію, опис і облік музейних надходжень та експонатів;
- готувати шкільну музейну екскурсію або екскурсію на місцевості;
- оцінювати власні досягнення та досягнення інших гуртківців;
- співпрацювати з ровесниками під час колективної роботи, уміло поводитися в різних комунікативних ситуаціях;
- дотримуватися здорового способу життя;
- розв'язувати завдання в різних життєвих ситуаціях на підставі набутого еколого-культурного досвіду.

Вихованці мають набути досвід:

- створювати самостійно продукцію (презентація, науково-дослідна робота, стаття та інше), пов'язану із вивченням природних територій й об'єктів;
- чітко, логічно і аргументовано виступати з доповідями–захистами власних досліджень;
- робити висновки щодо наукової цінності вивчених території і об'єктів для рідного краю, розвитку українського краєзнавчого, наукового і природоохоронного середовища, для світу в цілому, обстоювати думку в обговоренні (дискусії);
- усвідомлювати важливість сталого розвитку для майбутніх поколінь;
- діяти у природному середовищі відповідно до морально-етичних принципів і правил взаємодії з природою, за потреби реагувати на нехтування ними відповідно до своїх можливостей;
- давати оцінку діям держави, суспільства, місцевої спільноти, окремих особистостей, самого себе по відношенню до природи, використовуючи навички критичного мислення;

- брати участь у науково-практичних заходах;
- проводити екскурсії у шкільному музеї або на місцевості;
- брати участь у багатоденних краєзнавчих експедиціях або туристських походах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азбука туриста-еколога. Методические рекомендации для рук. кружков «Туристы-экологи». – М.: Турист – 1991 – 110 с.
2. Бардин К.В. Азбука туризма. Пособие для учителей, руководителей туристских походов со школьниками. - М.: Просвещение», 1981. - 205 с.
3. Байтеряков О.З. Загальна характеристика туристичних ресурсів України // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя (матеріали міжнародної науково-практичної конференції) - Херсон. Херсонський держ. пед. ун-т. - 1998. - С. 185-187
4. Безпека життєдіяльності туристів, екскурсантів, відпочивальників та працівників туризму (аспекти). – Дніпропетр.: Промінь, 2002. - 115 с.
5. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К: ВПЦ „Київський університет", 2001. - 395 с.
6. Биржаков М. Б. Введение в туризм: учебное пособие / М.Б. Биржаков. – СПб.: «Издательский дом Герда», 2007. — 576 с.
7. Вечерський В.В. Загальні відомості про історико-культурні ресурси в туристичних регіонах України //Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. - К: ЧП Кармаліта. - 1999. - С. 99-122.
8. Вихристенко Б.І. Сучасний стан і завдання розвитку туристичної галузі України // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1. - К: КМ-Трейдинг". - 1998. - Частина перша. - С11-18.
9. Ганопольский В.І. Уроки туризму .- К .: Шкільний світ.-2004.
10. Гетьман В.І. Екотуризм в національних парках // Екологічний вісник. – 2002. - №7-8 – с. 24-28
11. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про туризм" від 29.11.2003 . //www.rada. goy. Ua.
12. Закон України "Про туризм" від 15.09.1995 р.// Урядовий кур'єр. -1995.- №171-172.-С. 5-6.
13. Історичний, культурний туризм в Україні до 2010 року // Краєзнавство, географія, туризм. – 2001. - № 6 – с.8
14. Конох А.П., Товстопятко Ф.Ф., Некрасов С.А. Екологічний туризм: Навч. пос. для студентів фак. фіз. вих. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005 – 68 с.
15. Конох А.П., Товстопятко Ф.Ф., Некрасов С.А. Туризм: Навч. пос. для студентів вищих навч. закладів. - Запоріжжя: ЗНУ, 2005 – 135 с.
16. Костиця М.Ю., Обозний В.В. Шкільна краєзнавчо-туристична робота – К. Вища школа, 1995. – 222 с.
17. Костюшин В.А. Воздействие рекреации на живую природу. – К.: НацЭко,

1997. – 40 с.
18. Краєзнавство. – К. : Пам'ятки України, 1994.- № 1,2.
  19. Литвинов Д.А. Справочник туриста. - Дніпропетровськ: ЕЦ „Восхождение”, 2005.
  20. Наровлянський О.Д., Наровлянська М.Д., Пустовойт В.О. Шкільний туризм . – К. : Шкільний світ - 2009. Орієнтовні навчальні програми туристсько-краєзнавчих об'єднань учнівської молоді під ред. Ю. В. Штангея. – К.: УДЦТКУМ, 1996. – 368 с.
  21. Панов И.Н. Экологический туризм и его роль в устойчивом развитии территорий // Вести МГУ. Сер.5. - 1998. -№ 6.-С. 13-18.
  22. Забезпечення безпечних умов проведення подорожей згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 02.10.2014 № 1124 «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи»
  23. Проведение и судейство конкурсов на туристских слетах и соревнованиях. Методические рекомендации. – М.: Турист, 1983. – 52 с.
  24. Про затвердження Положення про туристські маршрутно-кваліфікаційні комісії навчальних закладів системи МОН України // Наказ МОН України від 02.10. 2014р № 1124.
  25. Спортивний туризм. Правила змагань – К.: Держ. комітет молод. Політики, спорту і туризму України, 2001. – 69 с.
  26. Стратегія і тактика розвитку туризму в Україні // Краєзнавство, Географія, туризм. –1998. - №36 – с.1-3
  27. Тиждень краєзнавства і туризму // Краєзнавство, Географія, Туризм. – 1997. - №35. – вкладиш
  28. Туристско-краеведческие кружки в школе. Методические указания для руководителей. – М.: Просвещение, 1988. – 156 с.
  29. Шелегеда В.І. До проблеми використання комплексних екологічних проектів у дитячих позашкільних установах. / Збірник наукових праць «Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. – Київ – Запоріжжя: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 2001. – с. 127 – 131.
  30. Шелегеда В.І. Вивчення та збереження біологічної різноманітності в еколого-краєзнавчих гуртках станції юних туристів. / Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної «Науково-дослідна робота студентів: аспект формування особистості майбутнього вченого, фахівця високої кваліфікації». – Запоріжжя: ЗНТУ, 2002. – с.595 – 599.
  31. Шелегеда В.І. Туристсько-краєзнавча експедиція «Зелена мережа Запоріжжя» - мета, зміст, структура, метод. / Матеріали II міжнародної наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – с. 148 – 154.
  32. Шелегеда В.І. Система роботи з екологічного краєзнавства і туризму з учнями в позашкільних закладах системи освіти - Матеріали доповідей та виступів Всеукраїнської педагогічної конференції, присвяченої 90-річчю

- позашкільної освіти / за ред. д.п.н. Вербицького В.В. – К.:АВЕРС, 2008. – с.108-116.
- 33.Еколог. туризм // Краєзнавство, Географія, Туризм. – 1998. - №11 – с.7
- 34.Екологічна освіта учнів у позашкільних закладах // Рідна школа. – 2001. - №5 – с. 13-15.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

з планування навчально-виховної роботи гуртка за програмою

«Екологічне краєзнавство»

(основний рівень)

Календарно-тематичний план програми «Екологічне краєзнавство» рекомендується складати з урахуванням сезонів року, погодні умови яких впливають на можливість використання різних форм і методів навчання.

Рекомендований розклад занять: будній день – 2 години; вихідний день – 4 години.

У більш-менш теплі місяці навчального року (вересень-жовтень і березень-травень) учням пропонуються навчальні теми, які передбачають проведення занять і навчально-пошукових експедицій безпосередньо на місцевості. Серед них «Природа рідного краю», «Природні ландшафти рідного краю», «Природоохоронна діяльність», «Організація і проведення туристсько-краєзнавчих експедицій». У холодний період (листопад – березень) акцент робиться на теми, оволодінням змістом яких можливе в аудиторних умовах – «Лабораторний практикум», «Обладнання і документація краєзнавчих досліджень», «Заповідна справа в Україні», «Наукові дослідження природи рідного краю», «Організація роботи шкільного краєзнавчого музею». Але керівник гуртка, враховуючи рівень підготовки, вік, інтереси учнів, стан матеріально-технічної бази навчального закладу, в якому працюють гуртки, в установленому порядку може вносити зміни як до порядку і послідовності викладання тематичних розділів, так і до розподілу навчального часу на вивчення окремих тем програми.

Навчальні цикли більшості тематичних блоків програми доцільно складати з 6 частин (елементів), кожний з яких може передбачати одне або кілька занять у залежності від складності змісту і завдань навчання і підкорятися наступному алгоритму (схема 1).

1. Теоретичне (або комплексне) заняття, яке відображає головний зміст теми навчального блоку, місце даної теми у загальному контексті дисципліни,

яка вивчається. Заняття повинно мати, перш за все, мотивуючу спрямованість. Його завдання – створити ситуацію, що актуалізує пошук смислу навчальної діяльності, містить пізнавальну і життєво-практичну проблему. Це може бути проблема-завдання, проблема-запитання, яка пов'язана індивідуальним досвідом вихованця з явищами навколишнього світу, загадкова, несподівана, хвилююча, цікава для дітей, але обов'язково особистісна, життєво важлива.

2. Практичне (або комплексне) заняття, на якому учні знайомляться з відповідним обладнанням, методами вивчення об'єктів або предметів заданої теми, проведення відповідної пошукової роботи або досліджень. Цей блок може передбачати самостійний пошук інформації, використання посібників, довідників, інтернет-ресурсів тощо. Іде пошук, самостійна робота з ними, робота думки.

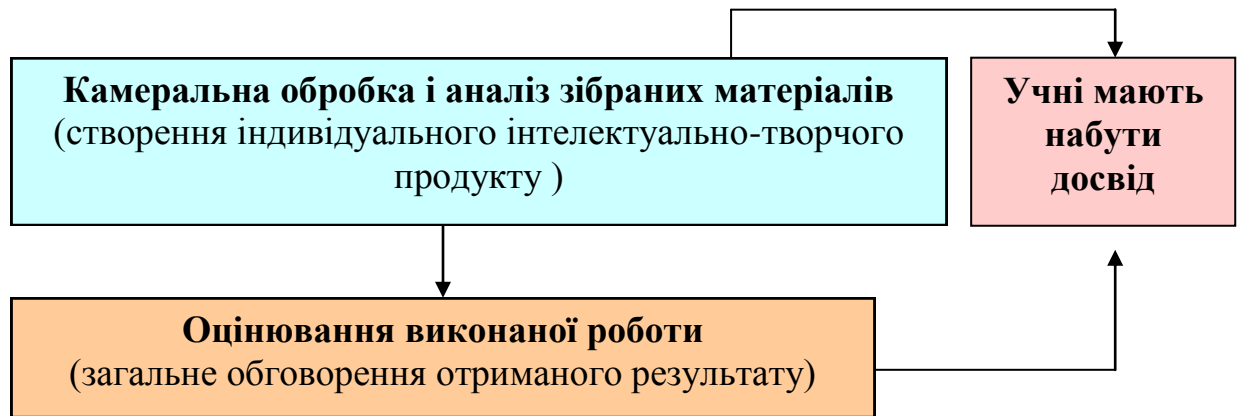
3. Практичне заняття або екскурсія з відпрацювання запропонованих методів досліджень і фіксації зібраної інформації. Учні включаються в роботу з вирішення проблеми і виконують завдання, по суті навчальні, але такі, що відповідають на життєві запитання.

4. Пошуковий міні-проект (експедиція вихідного дня тощо) за темою навчального блоку, яка передбачає творче використання набутих знань і вмінь з вирішення реальної життєвої проблеми.

Схема 1

Цикл тематичного блоку програми

5. Камеральна обробка, систематизація і аналіз зібраних матеріалів, створення індивідуального або групового інтелектуально-творчого продукту про виконану роботу: схеми, карти, таблиці, звіти, проекти, презентації, виставки, творчі роботи тощо.

6. Підсумкове заняття з оцінювання виконаної роботи. Учень виносить результат свого дослідження (пошуку) на загальне обговорення.

Як видно зі схеми 1, реалізуючи зміст програми доцільно розпочинати не з повідомлення готової інформації про профільні краєзнавчі об'єкти та процеси, що з ними пов'язані, а з **організації сприйняття** учнями самих матеріальних або матеріалізованих краєзнавчих об'єктів та процесів. Учні мають отримувати знання про них під час спостереження та дослідження їх будови, властивостей, взаємозв'язків, значення. У результаті такого навчання учні здобуватимуть власні емпіричні знання, які далі збагачуватимуться теоретичними знаннями про ці ж самі об'єкти та процеси, отриманими зі слів педагога, додаткових джерел інформації. Такий підхід до вивчення навчального матеріалу сприятиме формуванню пізнавального інтересу, збагачуватиме індивідуальний досвід учня, забезпечуватиме діяльнісний підхід до навчання.

Виконуючи разом з викладачем запропоновані завдання, учні відкривають нові для себе знання і формують відповідні уміння і навички: працювати з краєзнавчою і науково-популярною літературою, порівнювати, виокремлювати головне, узагальнювати, систематизувати матеріал, робити висновки; активізувати самостійність і творчість при вирішенні практичних завдань.

Як бачимо, цей підхід суттєво відрізняється від шкільного за рахунок системи занять, які передбачають відпрацювання безпосередніх, конкретних навичок вивчення оточуючого світу і активне застосування набутих знань і вмінь на практиці. У той же час, він підкоряється загальним закономірностям навчання – від загального до окремого з подальшою диференціацією вихідного цілого. **Традиційна освітня ідеологія «знання – уміння – навички» замінюється акцентованою формулою «навички – уміння – знання».** Іншими словами, запропонована система позашкільної освіти націлюється на перехід від «школи знання» до «школи компетенцій». Тобто, до виховання громадянина суспільства, підготовленого до активної самостійної діяльності і багатогранної соціальної, географічної, екологічної, культурно-історичної,

тощо дійсності.

Запропонована система викладання навчального матеріалу передбачає збільшення долі самостійної роботи вихованців, введення нової системи зарахувальних одиниць і контрольовано-вимірювальних матеріалів. У таких умовах суттєво змінюються професійні функції педагогів-позашкільників. Більш перспективними і потрібними стають ролі консультанта, проектанта. Вони, у свою чергу, спираються на інтерактивні технології – технології рефлексивного навчання, консультування, супроводу, підтримки, колективного дослідження, технології громадських дискусій, акцій, публічних доповідей тощо. Це дозволить перетворити «традиційного» викладача-позашкільника в конкурентоспроможного, соціально і професійно мобільного педагога.